

УДК 811.512.161'37(045)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2020-1-22>

СТРУКТУРА ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТУ СМЕРТЬ У ТУРЕЦЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Каціон Ірина Олександрівна,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри тюркської філології
Київський національний лінгвістичний університет
iryna.katsion@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6602-1574

Статтю присвячено опису структури фразеологічного поля концепту СМЕРТЬ у турецькій мовній картині світу. Розуміння побудови такого субполя дозволяє осягнути уявлення носіїв мови щодо обраного елемента картини світу, який об'єктивується через певний лексичний матеріал.

Мета статті полягає у детальному описі будови фразеологічного поля обраного концепту у рамках турецької концептосфери.

Методами дослідження виступають метод суцільної вибірки, за допомогою якого було зібрано матеріал дослідження з низки фразеологічних, тлумачних і перекладних словників турецької мови, а також метод польового моделювання, що дозволяє утворити фразеологічне поле та продемонструвати його структуру.

Результатами роботи стали поділ утвореного фразеологічного поля на субполя, визначення їх внутрішньої структури, а також встановлення наближеності чи віддаленості від ядерної зони досліджуваного номінативного поля. Робота демонструє комплексне ставлення мовців до концепту. Із зібраного фразеологічного матеріалу стає очевидним, що, окрім смерті як фізіологічного процесу чи поняття, носії турецької мови висловлюють свої емоції щодо цієї події, визначають і класифікують її причини, детально описують процес чи момент її настання.

Висновки. Зміст концепту як основної одиниці ментальності, ментальної сутності визначається всім розмаїттям контекстів його вживання й залежить від світоглядних домінант. Фразеологічна система здатна відобразити як внутрішні, так і зовнішні та соціальні характеристики людини і відтворити їх за своєю системою. Така її функція реалізується через подальше застосування у методиці концептуального аналізу для визначення і детального опису когнітивних ознак досліджуваного концепту, що, у свою чергу, дає змогу описати не лише обрану ментальну одиницю, а й зробити припущення про її зв'язок із іншими концептами у турецькій мовній картині світу. Розмаїття контекстів досліджуваних фразеологічних одиниць доводить, що їх розуміння залежить від освіченості реципієнта, а також його світоглядних домінант.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, номінативне поле, ядро поля, периферія поля, фразема.

PHRASEOLOGICAL FIELD STRUCTURE OF DEATH CONCEPT IN TURKISH WORLDVIEW

Katsion Iryna Oleksandrivna,
PhD in Philology,
Senior Lecturer of Turkic Philology Department
Kyiv National Linguistic University
iryna.katsion@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6602-1574

The current article is devoted to the phraseological field description of the DEATH concept in the Turkish worldview. The understanding of such kind of field structure gives an opportunity to realize the Turks' attitude to the selected worldview element that is objectified through the range of the lexical units.

The **purpose** of this research is to describe in details the structure of the chosen concept in the framework of the Turkish conceptual sphere.

Methodological background of the research is based on the continuous sampling method that provides with the material for the investigation collected from the Turkish phraseological, explanatory and translation dictionaries and the field modelling method that helps to build the phraseological field and describe its structure.

The **results** of the current research are the phraseological field dividing for the subfield, determination of their inner structure and the defining of the subfields' place in the nominative field. The article demonstrates the complex attitude of speakers to the concept. All the collected phraseological units reflect the death perception as the physiological process as well as describe the Turkish speakers' emotions connected to this fact, give the classification of its types and reasons and point out the moment of its coming.

Conclusions. The content of concept as the main mental unit determines with all the variety of the contexts of its using and depends on the worldview dominants. The phraseological system is able to reflect both inner and external as well as the social person's characteristics and reproduce them according to some special system. The contexts variety of the researched phraseological units demonstrates the fact that their understanding depends on the educational level and the worldview dominants of the recipient.

Key words: cognitive linguistics, nominative field, field core, field periphery, phrase unit.

Вступ

Останніми роками дедалі більше уваги вчені-лінгвісти приділяють «польовим» дослідженням фразеології. Вивчення фразеології за семантичними полями пов'язане з аналізом мовних одиниць як системи на внутрішньомовному рівні. Нині інтенсивно вивчаються різноманітні структурно-семантичні типи фразеологічних одиниць, розглядаються відношення між семантикою і граматичною структурою типологічно однорідних фразеологізмів. Різностороннє вивчення властивостей і відношень фразеологічних системних об'єднань сприяє встановленню загальних закономірностей системної організації фразеологічного фонду. Особливо актуальними є усесторонні дослідження фразеологічної семантики в її статичному стані у синхронії та діяхронії, що здійснюються на матеріалі різних фразеосемантичних полів.

1. Концептуальний апарат дослідження

Семантичну структуру фразеологізмів можна простежити в роботах М.Ф. Алефіренка, В.Л. Архангельського, О.М. Бабкіна, О.І. Дібрової, В.П. Жукова, О.М. Мелерович, В.М. Мокієнко, А.М. Молоткова, М.І. Сидоренко, В.Н. Телії, М.М. Шанського та ін. Дослідження фразеологізмів із погляду когнітології та лінгвокультурології проводяться у роботах А.М. Мелерович, З.Д. Попової, І.А. Стерніна, В.М. Телії, Ф.Ф. Фархутдінової, Г.В. Токарева та ін.

Серед турецьких дослідників, котрі вивчали фразеологічний пласт власної мови у різних аспектах, можна виділити Н. Гьозайдина, О.К. Кайру, К. Демірджі, Г. Онгуна та ін.

Фразеологічний склад турецької мови є надзвичайно різноманітним у плані семантики. У нашому дослідженні розглядається зміст фразеологічних одиниць, які об'єднані в рамках одного фразеосемантичного поля. Подібні наукові праці дозволяють комплексно систематизувати уявлення про світогляд турків, їх побутові та культурні бачення, що і робить такі дослідження дуже актуальними.

Метою дослідження є детальний аналіз структури фразеологічного поля концепту СМЕРТЬ у турецькій мовній картині світу.

Зв'язок з іншими дослідженнями. Фразеологічні одиниці, виступаючи продуктом метафоричного переосмислення явищ дійсності та відображаючи оцінку й емоційне ставлення носія мови, увібрали в себе велику кількість національно-культурної інформації. У них зафіксовано й відображено менталітет

народу, устрій його життя, звичаї, вірування, національні стереотипи й еталони, стосунки всередині соціуму, історичні події, елементи світогляду, усе те, що є предметом національної культури і бере участь у формуванні концептуальної картини світу, яка, як зазначалося вище, матеріалізується у мові, відображає мовну картину світу.

Серед лінгвістів існують різні позиції щодо історико-етимологічної основи терміна «фразема». М.Ф. Алефіренко, досліджуючи власне фразеологію, під фраземою розглядає «аналітичний за формою, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний комбінаторній взаємодії значень лексичних і граматичних компонентів свого вільносинтаксичного генотипу» (Алефіренко, 2009: 12).

О.О. Селіванова кваліфікує фразему як інваріантну одиницю фраземного рівня: «Установлення співвідношення фразем із одиницями інших мовних рівнів може слугувати одним із доказів системності фразеології, її проміжного статусу в рівневій ієрархії системи мови» (Селіванова, 2008: 958).

М.Т. Демський пропонує розглядати фразему як словосполучення, яке «за своєю номінативною функцією в багатьох мовах збігається зі словом, оскільки і лексема, і фразема виражають певне поняття і позначають предмети, ознаки, дії». Лінгвіст доводить, що головна відмінність між лексемою і фраземою полягає саме у структурі цих одиниць. Якщо лексема – це цільно оформлена одиниця, значення якої детермінується значенням її морфологічних компонентів, то фразема – нарізно оформлена одиниця, що складається з двох чи більше окремих лексем.

Визначаючи сутність фраземи, її ономазіологічні функції та системні особливості, М.Т. Демський одним із перших надає фраземі статусу базової одиниці фраземного рівня, «що має фраземне значення, компонентний склад і граматичне значення – інтегранти відповідних граматичних категорій і виконує номінативно-конотативну функцію» (Жилко, 1971: 5–6).

Своєрідність значення фразем визначається ідіоматичністю як однією з основних її властивостей. Ф. Буслаєв запевняв, що джерелом мовної номінації слугує та ознака, яка перш за все кидається у очі і глибше ніж інші нас хвилює. Сутність властивості цієї ознаки як епідигматичної ланки, як дери-ваційної пам'яті мовних значень були уза-

гальнені в понятті «внутрішня форма», яка отримала оригінальне тлумачення у працях О.О. Потебні. Вчений увів поняття апперцепції – визначення кожного конкретного сприйняття попереднім досвідом людини. Ці думки вченого є особливо цінними для розуміння семантики фразем, оскільки фразеологічне значення опосередковано формується шляхом використання колективного народного досвіду, що відображається у відповідних лексичних і граматичних прототипах фразем. Таким опосередкованим елементом між фразеологічним значенням і значенням фраземотворчої бази як раз і виступає внутрішня форма фраземи (Алефіренко, 2009: 57).

Осмилення сутності внутрішньої форми фразем передбачає дослідження глибинних механізмів представлення пізнаваних і номінуючих об'єктів у мовній і мовленнєвій свідомості людини. За такого підходу основна увага концентрується на взаємодії двох типів семіозису, тобто двократної репрезентації знань мовними одиницями:

- первинної (семіологічної);
- вторинної (семантичної).

Первинна об'єктивація слугує висхідною точкою семіозису фразем, а вторинна – кінцевим етапом фраземотворення, що формують на основі первинного семіозису культурно значущі одиниці непрямо утвореної номінації (Антомонов).

З цього можна зробити висновок, що внутрішню форму фразеологічного значення складають ті смислові елементи лексичної і граматичної семантики фраземотворчої бази, які слугують його генетичним джерелом.

Крім денотативних сем лексичних компонентів, у створенні внутрішньої форми беруть участь також і граматичні семи первинно-денотативного характеру, які, виражаючи певні відношення між предметами, відтворюють у нашій свідомості цілі денотативні ситуації, які у контурному вигляді визначають характері основні конфігурації формулювання фразеологічного значення і, відповідно, його осмилення учасниками комунікативного акта.

Як зазначає М.Ф. Алефіренко, більшість дослідників виводить внутрішню форму фраземи за межі фразеологічного значення у сферу психологічних категорій. Дослідник зазначає, що подібний підхід не викликає жодних нарікань, проте видається одностороннім. Внутрішня форма фраземи – це результат складних мовленнєво-мисленнєвих процесів, що передбачають мовну об'єктивацію тих чи

інших психічних форм відображення номінуючої дійсності (Алефіренко, 2009: 61).

2. Аналіз фразеологічного поля концепту СМЕРТЬ

Фразеологічне субполе концепту СМЕРТЬ широко експлікує це явище у турецькій мові. Однією з найчисленніших, хоча і периферійних груп фразеологізмів є такі, що зображають безпосередньо процес настання смерті: *başı bozulmak* (досл. голова зламалася) – померти; *candan geçmek* (досл. оминути душу) – померти; *canı çıkmak* (досл. душа вийшла) – померти; *canını almak* (досл. узяти душу) – померти; *dünyaya gözlerini kapamak* (досл. закривати очі на світ) – померти; *gözleri kapanmak* (досл. очі закрилися) – померти; *gözü sönmek* (досл. очі згасли) – померти; *ipe çekmek* (досл. затягти мотузку) – повіситися; *kuyruğu titremek* (досл. хвіст трусився) – померти; *nalları dikmek* (досл. пришити підкови) – померти; *ruhunu teslim etmek* (досл. передати душу) – померти; *sabaha çıkmamak* (досл. не ввійти в ранок) – померти.

Для того, щоб виразити настання смерті, у турецьких фразеологізмах використовуються важливі частини тіла людини (голова), без яких стає очевидним, що вона помере. Широко використовується метафора душі, що покидає тіло. Також про смерть особи можуть свідчити її очі, які закриваються, більше не можуть дивитися на навколишній світ і згасають. Процес настання смерті може бути виражений також шляхом перенесення його на анімалістичну тематику. Крім цього, циклічність плинності часу також може слугувати способом зображення настання смерті. Кожен новий ранок асоціюється із продовженням життя, а людина, що померла, відповідно, нового ранку вже побачити не в змозі.

Найближче до центру поля знаходяться фраземи, що зображують смерть як факт, фізіологічний стан особи, який визначає поведінку інших, спричинює певні події. Організація зазначеної групи також має певну ієрархію за місцем розташування її одиниць. Це зумовлено насамперед досить широким спектром семантичних відтінків, представленими у колі цієї групи. Так, найближче до центру стоять ті одиниці, що прямо експлікують смерть у якості стану особи як у рамках відібраної паремії, так і в межах її власного семантичного змісту: *babanın canı için (ölmüş olan babanın ruhunu şad etmek için)* (досл. заради душі померлого батька) – зробити щось заради певної мети; *gözünü toprak doyursun* (досл. нехай його очі наповняться

землею) – після смерті власника майна ним починають цікавитися люди; *rahmetli olmak* (досл. бути покійником). Ті елементи, які за змістом складників відповідають зазначеній характеристиці, проте переносять її на інший семантичний відтінок, займають своє місце ближче до периферії фразеологічного субполя. Найчастіше подібне логічне перенесення відбувається з метою підкреслення негативних емоцій, втоми, подиву і т. д.: *hangi dağda kurt öldü?* (досл. у яких горах помер вовк?) – застосовується для вираження подиву; *ölmüş eşek arıyor ki nalını söksün* (досл. померлий віслук просить, щоб зняли його підкову) – застосовують для опису жадібної людини; *ölü bizim, Allah rahmet etsin* (досл. померлий наш, хай Аллах милує) – робити тяжку роботу і хотіти, щоб вона вдалася; *ölüsünü öp* (досл. поцілуй померлого) – якщо чогось не зробити, може померти дорога тобі людина; *ölünün körü* (досл. сліпість померлого) – застосовується, коли хочуть повідомити щось погане. Окрему частину зазначеної паремійної групи займають одиниці, що семантично експлікують смерть як застійного, пригніченого, завершеного процесу. Такі елементи можуть стосуватися у різних сферах життєдіяльності людини: *ölü fiyatına (yok pahasına)* (досл. за мертвою ціною) – продати за набагато нижчу ціну від зазначеної вартості; *ölü gözü gibi* (досл. як мертво око) – дуже каламутний; *ölü mevsim* (досл. мертвий сезон) – місяці, коли дуже мало купують і продають.

Широке коло фразеологічних одиниць окреслює смерть опосередковано через причини, за яких вона може настати. Вони можуть бути найрізноманітнішими:

– емоційні: *acıdan ölmek* (досл. померати з горя) – жити у дуже скрутному становищі; *ben umarım bacımdan, bacım ölür acıdan* (досл. я сподіваюся на сестру, а вона помирає з горя) – не дочекатися на допомогу, коли вона так потрібна;

– навмисно спричинені: *kan davası* (досл. справа крові) – бажання вбити когось через помсту за смерть іншого; *kan gütmek* (досл. переслідувати кров) – бажати смерті для вбивці родича або близької людини; *kanı pahasına* (досл. ціною крові) – вбити через помсту; *kan olmak* (досл. буде кров) – вбити когось або змусити вбити;

– медичні: *iki rahmetten biri* (досл. одна з двох милостей) – вилікуватися або померти через хворобу; *kıran girmek* (досл. увійшла епідемія) – смертельна хвороба, що панує серед людей і тварин;

– фізіологічні: *açlıktan köpük kusmak* (досл. знудити піною від голоду) – померти з голоду; *ne aldı ne verdi* (досл. ні дав, ні узяв) – померти, перебивши дихання;

– спричинена зброєю: *kılıçtan geçirmek* (досл. пройти крізь меч) – померти від удару мечем;

– ідеологічна: *başını vermek* (досл. віддати голову) – бути вбитим за державу.

Усі елементи із зазначенням фактора спричинення смерті більшою чи меншою мірою тяжіють до периферії описуваного субполя. Особливо периферійними можна вважати такі, що роблять більший акцент на причині смерті і бажанні іншого її заподіяти, проте не на самому предметі нашого дослідження.

Момент настання смерті представлений низкою одиниць, які мають різне забарвлення залежно від емоційного наповнення такої миті, часу і характеру її здійснення, а також дійової особи, що до неї долучена. Смерть як дія запланована найчастіше пов'язана з участю третьої особи: *Allah'ın binasını yıkmak* (досл. спалити будівлю Аллаха) – вбити себе або когось іншого; *elini kana bulamak* (досл. вимазати руку у крові) – вбити когось; *hesabını görmek* (досл. побачити рахунок) – звести рахунки; вбити, звинувативши у чомусь; *kanına girmek* (досл. увійти у кров) – вбити когось або змусити вбити. На противагу цьому наступна група фразеологізмів зображає смерть у діаметрально протилежному ракурсі. Вона може приходити раптово і за такої умови здебільшого йдеться виключно про самого актанта. Несподівана смерть має різні відтінки власного підґрунтя: *elinden bir kaza çıkmak* (досл. випадково спричинити аварію) – випадково вбити; *gözünde kalmak* (досл. залишатися в оці) – померти, не отримавши бажаного; *koyun yaşı kadar yaşı kalmak* (досл. залишатися жити, як вівці) – бути у такому віці, коли смерть може прийти будь-коли; *kurban gitmek* (досл. стати жертвою) – померти випадково.

Висновки

Отже, зміст концепту як основної одиниці ментальності, ментальної сутності визначається всім розмаїттям контекстів його вживання й залежить від світоглядних доміант.

Фразеологічна система здатна відобразити як внутрішні, так і зовнішні та соціальні характеристики людини і відтворити їх за своєю системою, не схожою на ті, що маємо в інших, навіть споріднених мовах. Це говорить про неповторні цінності відповідної культури, ментальні уявлення.

Розмаїття контекстів досліджуваних фразеологічних одиниць доводить, що їх розуміння залежить від освіченості реципієнта, а також його світоглядних домінант.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алефиренко Н.Ф. Фразеология и паремология. Москва : Флинта : Наука, 2009. 344 с.
2. Антомонов А.Ю. Исследование структурной организации лексико-семантического поля. URL: <http://mydisser.com/ru/catalog/view/20683.html> (дата звернення 01.03.2020)
3. Жилко Ф.Т. Про семантичні поля української мови. *Українська мова і література у школі*. 1971. № 12. С. 25–32.
4. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика (напрями та проблеми). Полтава : Довкілля-К, 2008. 710 с.

REFERENCES:

1. Alephirenko N.F. (2009). Frazеologiya i paremiologiya [Phraseology and Paremiology]. Moskva : Flinta : Nauka. 344 p.
2. Antomonov A.Y. Issledovaniye strukturnoy organizatsii leksiko-semanticheskogo polya [Investigation of lexico-semantic field structure]. URL: <http://mydisser.com/ru/catalog/view/20683.html>
3. Zhilko F.T. (1971). Pro semantychni polya ukrayinskoyi movy [About the semantical fields of the Ukrainian language]. *Ukrainska mova i literatura u shkoli*. № (12). P. 25–32.
4. Selivanova O.O. (2008). Suchasna lingvistyka (napryamy i problemy) [The modern linguistics (directions and problems)]. Poltava : Dovkilya-K. 710 p.

*Стаття надійшла до редакції 04.03.2020.
The article was received March 4, 2020.*